

“Мен бўлмасам адабий жараён тўхтаб қолади”, дейдиган мунаккид адашади. Илло, адабий жараён деганлари бир оқар дарё. Унда сузиб юрган битта баликнинг (боринги, бир улкан китнинг) ўлими билан дарё оқишдан тўхтаб қолмайди. Аксинча, балик учун сувсиз тириклик йўқ. Балик ҳаёти деган тушунча факат сувда мазмун-моҳият касб этганидир, хақиқий мунаккид ҳам адабий жараёнсиз яшай олмайдди. Шу маънода, чин мунаккид “Мен бўлмасам... эмас, адабий жараён бўлмаса, менинг ҳаётим тўхтаб қолади”, деган мунаккиддир. Мен профессор Умарали Норматовни мана шундай мунаккидлар сирасидан, деб биламан. Зотан, домланинг узок йиллик илмий-адабий фаолиятдан ушбу ҳулосам исботига хизмат қиладиган далилларни истаганча келтириш мумкин. Яқинда нашр этилган “Ижод сеҳри”(Т.:Шарк, 2007. Сўз боши муаллифи И.Гафуров) китоби шундай далиллардан бири.

Умарали Норматов мансуб авлод фаолиятида мен ва менинг тенгдошларимда бўлмаган бир фазилат борки, уни эътироф этмаслик мумкин эмас. Мен тенгилар вақтининг зиклигини-ю танлаб ўқишнинг шартлигини, баъзи асарларнинг жўнлигини-ю “танкиддан пастлигини” баҳона қилиб, адабий жараённи системали қузатмаймиз. Юрагимизни жизиллатмаган асарлар хақида фикр айтиш у ёқда турсин, хатто уларни ўқимаймиз. Холбуки, мунаккиднинг вазифаси адабий жараён билан ҳамкадамлик, бу ҳусусда ўз фикрига эга бўлишдир. Катта авлодга мансуб мунаккидлар, ҳусусан, У.Норматов мақолалари, китобларини, айни жихатдан, адабий жараённинг энциклопедияси дейиш мумкин.

“Ижод сеҳри” китоби ўз табиати ва мақсадига кўра муайян илмий тизимга даъво қилмайди. Шунга қарамадан, китобнинг “Адабий жараёндаги янги робиталар”, “Насрнинг мунаввар йўли”, “Ярим аср порлаган маёқ”, “Аёл”ни тушуниш”, “Шеърятда сеҳр сохиби”, “Мафтункор ишк муждалари”, “Кўшиқ қанотидаги тугёнлар” каби тадқиқотларида адабий жараённи эстетик талқин этишнинг норматовча тизимини қузатамиз. У.Норматов XX аср ўзбек адабиётини кенг адабий ракурсда қузатар экан: “Навоий ва Бобурдан кейин овози “икки дарё ораси”ни ёриб чиққан адиблар айни шу асрда етишгани ҳеч қимга сир эмас” (23-бет), деган ҳақли фикрни ўртага ташлайди. Албатта тафаккури, манбавий қамрови кенг бўлмаган танкидчи бундай йирик ҳулосани илгари суришга ўзида журъат топа олмайдди.

Профессор У.Норматов танкидчилик фаолияти хақида ёзилган аксар ишларда олимнинг эмоционаллиги, факат ўзига хос бўлган самимияти, шоирона табиатига ургу берилади. Аммо, кўпинча, бундай ҳаққоний ва ёқимли эътирофлар соясида олимнинг яна бир муҳим ҳусусияти – журъатлилиги кўзга ташланмай қолади. Тўғри, журъатли одам ҳеч қандам қахрамон саналмаган. Журъатли деганда ҳеч қим қахрамонни назарда тутмагани сингари, бу тушунча ҳам тўла-тўқис қахрамонни ифодаламайдди. Аммо менинг тушунчамдаги журъатли киши – қахрамонликка даъвоси бўлмаган қахрамондир. Қолаверса, эмоционаллар ҳар доим ўзларининг журъатлари билан интеллектуаллардан ажралиб турадилар.

Китобдан жой олган “Адабий таълимнинг янги даври” мақоласини миллатнинг журъатли бир зиёлиси маърифий фаолиятига далил десак янглишмаймиз. Олимнинг қайд этишича, мактаб дарсликларининг янги дастури истибдод даврида амалда бўлган дастурлардан: аввало, адабий таълимни коммунистик мафкура, адабий ходисаларга синфий-партиявий ёндашиш балоларидан ҳалос этгани; иккинчидан, адабий таълимдаги

руслаштириш сиёсатига чек кўйгани; учинчидан, шўро адабий сиёсати тўфайли адабиёт тарихидан бадарга килинган, катагонга учраган сўз усталарининг ижодий мероси холис талкинини топгани; тўртинчидан, дарслик саҳифаларидан катор янги шоир ва ёзувчилар асарлари жой олгани билан ажралиб туради(36-37-бетлар).

Балки саналган жихатлар бугун биз учун у қадар катта ютук бўлиб кўринмас.

Максималист назари билан ёндашганда, балки мазкур дастурларнинг маълум фоизи инкор этилар. Лекин 90-йиллар шароитида шунинг ўзи ҳам катта журъат эканини англаш учун фақат холислик керак. Энг муҳими, У.Норматов Озод Шарофиддинов, Бегали Косимов, Бахтиёр Назаров, Наим Каримов сингари ҳамфикрлари каторида, бир умр ўзи ишониб, амал қилиб келган адабиёт мафқурасига доир ақидалардан халос бўлишга рухий-маънавий имкон топа билди. Психологик нуқтаи назардан инсондаги ботиний эврилиш, ҳар қандай зохирий ўзгаришлардан кўра кийинрок кечади. Бундай эврилишлар учун инсонда холис қалб, одилона тафаккур, камтарона табиат бўлиши лозим.

Китобнинг асосий қисмини Абдулла Кодирий, Ойбек, Гафур Гулом, Абдулла Каххор, Максуд Шайхзода, Асқад Мухтор, Одил Ёқубов, Саид Аҳмад, Озод Шарафиддинов, Лазиз Каюмов, Раҳматилла Иноғомов каби адиб ва мунаккидлар ҳақидаги эссегамама мақолалар ташкил этган. Ушбу мақолалар бир бутун ҳолатда XX аср ўзбек адабиётининг гигантлари ҳаёти ва ижодига доир лавҳалардан иборат ўзига хос мозаикага ўхшайди. Унда самимий хотиротни ҳам, адабий жараёндаги ўта чигал, баъзан сатирик ва юмористик характердаги муносабатлар занжирини ҳам, илмий-танқидий таҳлиллари ҳам қузатиш мумкин. Айни пайтда, ушбу мақолалар йигиндиси ўтган адабиёт даргалари шахсияти ва ижодига одилона баҳо, ўзиг хос энциклопедия тасаввурини беради. Ҳар не бўлганда ҳам, бошқа бир киши, ҳарчанд уринмасин бу мавзуда Умарали Норматов ёзгандек ёза олмайди. Негаки, бу мақолаларга олимнинг умр йўллари, руҳияти сингиб кетган. Зотан, бармоқ излари сингари бир инсон ҳаёт йўли ҳам бошқа одамда сира такрорланмайди.

Кўп узок кетмай, профессор Лазиз Каюмов хотирасига ёзилган “Қафасдаги шер” мақоласини ўқиганимизда ҳам бунга тўла амин бўламиз. Мақолада Лазиз Каюмов ҳаётининг У.Норматов гувоҳ бўлган бор-йўғи тўртта эпизоди олинган, ҳолос. Лекин мана шу тўрт эпизод орқали Лазиз Каюмов шахсиятидаги одамийлик, олимлик, зукколик, давр сиёсати олдидаги ожизлик ва ботиний фожиа оҳанглари холисона дақиқлик билан ёритиб берилганки, ўз замондоши ҳақида бундай ёзиш учун олимликнинг ўзи қифоя қилмайди.

Мунаккиднинг ўзига хослиги, менимча, адабий воқеликни талқин этиш принципига кўра белгиланади. Аммо, юзлаб мунаккидлар силсиласида У.Норматов ижодига хос жихатлардан лоқал бир-иккитасини ажратиб олишнинг ҳам ўта нозқ ва мураккаб томонлари бор. Масалани бу тарзда кўйиш, гарчи монографик тадқиқотларга тегишли бўлса-да, У.Норматов ва унинг авлоди хусусида сўз юритаётиб, психобиографик, адабий-тарихий ёндашувсиз холис талқинга эришиб бўлмайди.

“Ижод сехри” китоби доирасида шуни айтиш мумкинки, У.Норматов аввало, ҳаракатдаги мунафқид, у адабий жараёни қадамба қадам қузатиб, баҳолаб боради. Ўтган ва ўтаётган адабий ҳодисалар билан янгиларини солиштиради. Олимдаги янгиликка ўчлик, аксарият ҳолларда, унинг яқин ўтмишга айланган адабий асарларни инкор қилишига, улардан юз ўгришига олиб келмайди. Хусусан, “Соцреализм” деганда кўпчилиكنинг юзига истехзо югурадиган бир пайтда У.Норматов: “Совет даври адабиётини, айниқса, ундаги “социал адолат учун кураш” пафоси билан йўғрилган йўналишни “инсоний тил билан гапириш ва фикрлаш”дан бутунлай холи дейиш инсофдан эмас”, деб ёзади.

(22-бет). У ўзи ишонган, ўзи мансуб бўлган жараёнлар устида фикр юритар экан, ўтмиш фаолятига доир айрим хатоларини тан олишдан кўркмайди. Олим 1990 йили А.Каххорнинг “Сароб” романини нисбатан холис адабий талкин этишга урингани, кейинрок романга нисбатан кучайган нигилистик муносабатлар таъсирида “Хакикат тақозоси” номли мақола ёзиб, холис қарашларидан қайтганини нажомат билан эслайди: “Қайтганимни айтдим-у лаб тишлаб қолдим. Бунинг учун биринчи бўлиб Кибриё опадан даққи эшитдим. Сал ўтмай, тушимда Абдулла акани кўрибман. Бу одам ўзига хос нимтабассум ва истехзо билан: “Умарали, сен ҳам , “Сароб”га қарши найза кўтарганлар қаторига ўтиб қолибсан-ку!” дедилар. Бирдан уйғониб кетдим. Шундан кейин кўринг кўнгилдаги қиёматни!..” (291-бет). Бу далил У.Норматов ижодий жараёнига доир мураккаб психологик ҳолатлар магзини чақишга тўртки беради. Манимча, олимнинг Саидий мансуб бўлган шўро воқелигини абсурд адабиёти ўлчовлари билан баҳолашга уриниши ҳам мана шундай қиғал ҳолатларга бориб тарқалади. Колаверса, У.Норматовнинг экзистенциализм, абсурдизм каби фалсафий-бадиий талкинларга нисбатан самимий муҳаббати ҳам, модернизмнинг юксак адабий ҳодиса эканидан эмас, олим яшаб ўтган шўро адабий сиёсатининг ғайриадабийлиги, ожизлигидан далолат беради десак, менимча, адолатдан бўлади.

Демак, XX1 аср эстетик тафаккури фонидан қай шаклда намоён бўлмасин, У.Норматовнинг эстетик талкин принципи ўзининг антишўровийлиги, холислиги ва инсонпарварлиги билан муҳим аҳамиятга эга. “Ижод сеҳри”даги адабий ва биографик манбалар, хотиралар ва илмий-адабий талкинлар адабий жараён ривожини учун хизмат қилади. Домлага норматовча шижоат, чин мунаккидлик саодати доимо ёр бўлсин, дея тилак билдириб қоламиз.

Узок Жўракулов